

XVIII.Yüzyılda Osmanlı Anadolu'sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri*

Özer ERGENÇ**

Bu makalenin hazırlanmasında iki farklı çalışmanın büyük etkisi vardır. Birincisi 1986 yılında Amerika'da State University of New York-Binghamton'da yapılan "İkinci Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi Konferansı"nda temel konu olarak belirlenmiş "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Tarım" üzerine verilen tebliğlerdir. Bu konferansta bütün tebliğlerde ortak tema, Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu topraklar üzerinde 18. yüzyılda ortaya çıkan ve tarımsal yapıyı ve üretim ilişkilerini etkilemiş görünen "çiftlik" olgusu idi. Klasik dönemde geçimlik aile işletmesi boyutunda örgütlenmiş tarım üretimi, özellikle Batı'dan kaynaklanan yeni taleplerle karşılaştı. Bu, tarımsal ürün talebi idi. Böyle bir talep, geleneksel düzenin artı ürünü ile sağlanamazdı. Onun için tımar sisteminin çözülmesinin de yarattığı kolaylıklarla bir kısım topraklar, zengin ellerde toplanıyor ve bu durum yeni bir toprak mülkiyetinin oluşmasına neden oluyor ve bu oluşum tarımın ticarileşmesine olanak hazırlıyordu. Konferans, esas itibarıyla bu süreci irdeleyen bir toplu çalışma idi. Görüldü ki 18. yüzyıldan başlayarak, özellikle 19. yüzyılda Osmanlı ülkesinde böyle bir eğilimin varlığını kanıtlayan gelişmeler olmasına rağmen bu eğilim, çok köklü dönüşümleri gerçekleştirecek boyutlara ulaşmamıştır.¹

* Bu makale, 28 Eylül-1 Ekim 2005 tarihleri arasında Venedik'te yapılan *10th International Congress of Economic and Social History of Turkey: The Mediterranean and the Ottoman Empire - 10. Uluslar Arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi: Akdeniz ve Osmanlı İmparatorluğu'na* sunulmuş "Akdeniz Havzasının Bir Ucu Osmanlı Ülkesinde Tarımın Ticarileşmesi Eğilimleri: Muzâra'a Sözleşmeleri" başlıklı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

İkinci olarak, 2002 yılında Londra’da yapılan CIEPO Toplantısı’nda 18. yüzyılda kul sistemindeki değişikliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkan yeni tip eyalet valilerinin özelliklerini belirlemek amacıyla örnek olmak üzere bu dönemin dikkate değer vezirlerinden biri olan Çelik Mehmed Paşa hakkında bir bildiri sunmuştum.² Çelik Mehmed Paşa’nın birçok özelliği yanında önemli bir girişimi de dikkatimi çekmişti. Bu Paşa, kendisine yönetimi bırakılan eyaletleri, iltizâm yoluyla üzerine alıyor ve bu iltizâma ya kendi eyaletinin içinde ya da komşu eyaletlerden birtakım sancaklar da “tâbi’ mukâta’alar” olarak katılıyordu. Bu ilginç bir uygulamaydı. Fakat bunun kadar ilginç bir başka husus, adı geçen Paşa’nın mukâta’a hüküm alanı içindeki eyalet ve sancakların bazı köylerindeki tarım üreticileri ile “muzâra’a” ilişkisine girmiş olması ve bu yolla dikkate değer ölçekte yıllık ziraî ürünü sağlamış olması idi.

Bu ilginç uygulamanın sadece Çelik Mehmed Paşa’ya mı özgü, yoksa dönemin yaygın bir uygulaması mı olduğu araştırılması gereken önemli bir noktaydı. Bu açıdan 18. yüzyıl belgeleri üzerinde yaptığım çalışmalar, beni tarım üretiminin ticarileşmesi konusunda mîrî toprakların özelleşmesi ve bunlar üzerinde çiftlikler oluşturulması eğiliminden önce, “muzâra’a” konusunda düşünmeye yöneltti. Çünkü “muzâra’a” uygulaması, sadece Çelik Mehmed Paşa’ya has değildi. Aksine, dönemin belgeleri, bu sistemin her zümreden örf mensupları için ek gelir elde edilecek bir yol olarak kullanıldığı izlenimi veriyordu. Çelik Mehmed Paşa gibi, Ege bölgesinde Karaosmanoğlu ailesinin çeşitli bireyleri, Canikli Ali Paşa gibi belli bir hanedana dayanan a’yân kökenli paşaların yanı sıra “ulemâdan ve kütebâdan” çeşitli kişiler de aynı uygulamanın tarafları arasında görünüyorlardı.³ Aslında bu girişim, Klasik dönemde örf mensuplarının artık mansab tasarruf edemedikleri, mütekâ’id oldukları zaman başvurdukları bir yoldu. Yıllar önce yaptığım Ankara çalışmasında, benzer bir şekilde, mütekâ’id sancakbeylerinin, mevâlî pâyesine ulaşmış kadıların “mudârebe” yoluyla sof ticaretine katıldıklarını ve bu yolla gelirlerini arttırmak istediklerini saptamıştım.⁴ Bu ilginç uygulamanın yaygınlığını belirledikten sonra, bunun tarımın ticarileşmesi açısından ne anlama geldiğini açıklamak

² “An Administrator in the 18th Century: A ‘Mültezim Pasha’”, *CIEPO-XV*, 8-12 Temmuz 2002, Londra.

³ Bunun en tipik örneği Yuzo Nagata’nın yayınladığı Karaosmanoğulları Ailesi ile ilgili tereke kitabında ve Osman Bayath’ın Bergama tarihine ilişkin eserlerinde görülebilir. Ayrıca münferit örnekler olmak üzere 19 19 nolu Ankara Şer’iyye Sicilinde 913 nolu zabıt, Yusuf Bey bin Abdi adlı örf mensubunun; yine aynı defterde 496-A ve 496-B nolu zabıtta ilmiyeden Hüseyin Efendi’nin Kafirciklü köyünden bir köylü ile “akd-ı muzâra’a” eylediği anlatılmaktadır. Bu örnekler çoğaltılabilir.

⁴ Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.109-113.

gerekiyordu. Bu çalışmada, yaptığım incelemeler sonucunda edindiğim bilgileri sunmak ve konuyu tartışmak istiyorum.

Önce “muzâra'a” terimini açıklamak gerekiyor. Mufâ'ale kalıbında Arapça bir sözcük olan “muzâra'a”, karşılıklı ya da birlikte zirâ'at yapmak anlamına gelir. Fıkıh açısından “mudârebe” gibi bir ortaklık için kullanılır. Mudârebe, herhangi bir ticaret faaliyetinde taraflardan birinin sermayesini; diğerinin emeğini ortaya koyarak kurdukları “şirket”tir. Muzâra'a da bunun gibi tarım üretimi için kurulmuş bir şirkettir. Bu şirkette toprak sahibi belirli koşullarla toprağın işletmesini “âmil”e, yani bir çiftçiye bırakır. Çiftçi, toprağın işlenmesini, tohumun ekilmesini, ürünün hasadını gerçekleştirir ve sonunda ürün, tarafların anlaştıkları oranlarda paylaşılır. Bu paylaşım, yarı yarıya olduğu gibi, 1/3, 2/3 gibi paylarda da olabilir. Bu uygulama, aslında İslam'dan önce de var olan ve tarım ürünlerini arttırmaya yönelik bir işleme dayanır.⁵ Bu ortaklıkta toprak sahibi, bir anlamda çiftçiye toprağını kiralamakta ve bu kirayı peşin bir ödeme ile değil; topraktan alınan ürünün belli bir payı şeklinde tahsil etmekteydi. Kısaca bu şekilde tanımlanabilecek “muzâra'a”nın bütün koşulları, fıkıhta sıralanmıştır. Kimlerin muzâra'a akdinde bulunabilecekleri, muzâra'a akdi yapan tarafların birbirlerine karşı sorumlulukları, akdin süresi, süre bitmeden taraflardan birinin ölümü halinde vârislerin hak, yetki ve sorumlulukları ayrı ayrı düzenlenmiştir.⁶ Aslında muzâra'a ile yapılmak istenen, toprağı tasarrufunda bulduranın çeşitli sebeplerle onu işleyemeyecek duruma düşmesi halinde, boş kalmasını önlemek; diğer yandan üretici iş gücüne sahip, fakat topraksız olanın da üretime katılabilme fırsatını bulmasını sağlamaktır. Bu yüzden fıkıhta bu konuda ayrıntılı düzenlemelere yer verilmiştir.

Ancak, 18. yüzyılda yaygınlığını saptadığımız askerî zümrelerden birinin taraf olduğu muzâra'a uygulaması, fıkıhta belirtilenden daha değişik bir nitelik göstermektedir. Bu uygulamada muvazzaf veya mütekâ'id askerî sınıf mensupları yalnız nakit para ve tohum ücreti vermek suretiyle muzâra'aya girmektedirler ve toprağı tasarrufunda bulduran köylü, aynı zamanda toprağı işleyerek ürün almaktadır. Yani burada yukarıda anlattığımız muzâra'ada olduğu gibi toprağını bir çiftçiye kiralamamaktadır.⁷ O halde bu nasıl

⁵ Plantasyon çiftlikleri için değil, yalnızca hububat üretimine ayrılmış tarlalalar için geçerli olan muzâra'anın İslam'dan önce Irak'ta çok iyi bilinen bir uygulama olduğu, Bizans'ta da mâlî bir işlem olarak muzâra'aya yaygın olarak başvurulduğu tespit edilmiştir. Bkz. Baber Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Otoman Periods*, London-New York-Sidney, 1988, s. 51-79.

⁶ Bkz. “Muzâra'a”, *EP²*; Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973, s. 349-350; Ömer Nahi Bilmen, *Hukukî İslamiye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, VII, İstanbul 1970, s.123-136.

⁷ “Muzâra'a” ile “icâre” arasındaki fark hakkında bkz. Baber Johansen, *a.g.e.*, s. 68-69.

bir muzâra'adır? Bunu daha iyi anlayabilmek için 18. yüzyıla ait örnek olabilecek birkaç muzâra'a sözleşmesinde geçen ifadelerle açıklayalım:

7 Ekim 1765 (21 Rebî'ü'l-âhir 1179) tarihli bir belgeye göre; Karaman eyâletinde Beyşehir sancağında Afşar adlı köyden 18 çiftçi, Konya mahkemesine gelerek şöyle demişlerdir: Bizler, Çelik Mehmed Paşa ile muzâra'a sözleşmesi yapmış ortaklarız. Kendisinden çift masrafları için 935 guruş, buğday ve arpa tohumu için 568 guruş olmak üzere toplam 1502 guruş aldık. Elde edeceğimiz üründen 100 kiyel buğday ile 80 kiyel arpayı kendisine teslim edeceğiz⁸. Görüldüğü gibi, burada toprak ve emek köylülerindir. Paşa sadece parasıyla ortaklığa katılmaktadır. Bunun örnekleri çoğaltılabilir.

Ekim ortaları 1765 (Rebî'ü'l-âhir 1179) sonlarında Konya mahkemesi defterine kaydedilen bir başka belgede akd-ı muzâra'ada bulunan Beyşehir sancağına bağlı Kurd köyü ahalisinin kadı huzurunda verdikleri ifadeden anlaşıldığına göre; adigeçen köy ahalileri daha önce bütünüyle dağılmış ve perişan olmuşlarken, merhum Paşa hazretleri, mahkemeye geldikleri tarihten birkaç sene önce, çift akçesi adıyla 300 guruş ile 20'şer kiyel buğday ve arpayı tohum olarak kendilerine teslim etmiştir. Köylüleri korumak amacıyla girişilen bu işlem karşılığında ahali paşaya senelik 40 kiyel arpa ve 40 kiyel buğday verecektir.⁹

30 Kasım 1761 (3 Cemâziye'l-evvel 1175) tarihli bir başka belgede muzâra'a akdinin tarafları ve hangi koşullarda oluştuğuna dair daha aydınlatıcı bilgiler yer almaktadır:¹⁰

Beyşehir sancağında vâki' Kûçe-i Kebîr kazâsına tâbi' Homa karyesi sükkânından olub mahrûse-i Konya'da müşâfireten mukîm El-hâcc Abdulcelil oğlu Halil ve Ebubekir oğlu Hasan ve Es-seyyid Abdusselam ve El-hâcc Mustafa ve Deli oğlan ve Es-seyyid Mahmud oğlu Hasan ve Kurd oğulları Halil ve Mehmed ve Es-seyyid Şaban

⁸ Konya Şer'iyye Sicili 58, s. 126/1 21 Rebî'ü'l-âhir 1179 tarihli belge: "... bizler paşa-yı müşârün ileyh hazretleri ile akd-ı muzâra'adan şerikler olub çift akçesi olmak üzere an nakd 935 guruş ve tohum-ı mevrû'ât için dahi hinta ve şa'ir kıymeti olmak üzere 568 guruş ki cem'an 1503 guruş vezîr-i müşârün ileyh bizlere teslim ve biz dahi ahz ve kabz edüb mevrû'âtımızdan hâsıla mahsûlâtımızdan beher sene 100 kiyel hinta ve 80 kiyel şa'ir vezîr-i müşârün ileyh tarafına edâ ve teslim ve bu vechile akd-ı muzâra'ada şirket üzere olmuş idik ...".

⁹ Konya Şer'iyye Sicili 58, s. 125/3, evâhir-i Rebî'ü'l-âhir 1179 tarihli belge: "karye-i mezbûre ahâlileri bundan akdem bi'l-küllîye perâkende ve perişân olub harâb olmuş iken merhûm müşârün ileyh bizleri **himâyet ve sıyânet edüb** birkaç sene mukaddem karyemize iskân ve çift akçesi nâmiyle üç yüz guruş bizlere karz-ı hasen verüb ve tohm-ı mevrû'âtımız olmak üzere Konya kilesi olmak üzere yirmi kiyel hinta ve yirmi kiyel şa'ir bizlere teslim edüb bizler dahi meblağ-ı mezbûr ile çift tedârük ve tohm-ı mezbûru arâzilerimize zer' ve hâsıla olan mahsûlümüzden senevî vezîr-i müşârün ileyh tarafına kırk kiyel-i Konevî hinta ve kırk kiyel şa'ir edâ ve teslim....".

¹⁰ Konya Şer'iyye Sicili 58, s. 124/1.

oğlu ve Deli Hasan ve İsmail oğlu Hasan ve Yusuf oğlu ve Himmet ve Abdulhamid oğlu Mahmud ve Ayvaz oğlu Mustafa ve Kırklar oğlu Musa ve Yusuf ve Ebi oğlu Dayı ve Bağcı oğlu Hüseyin ve Hacı oğlu ve Cidal oğlu Süleyman Mustafa Bey ve Ahmed Bey ve Abdülhalim ve Köle oğlu İsmail ve Köle oğlu Mahmud ve Abdullah oğlu Osman ve Çavuş Mustafa ve Emrullah ve Molla Mustafa ve Kaban oğlu ve Ahmed oğlu Hüseyin ve Kır Mustafa ve Ebubekir ve oğlu Halil ve Safer oğlu Mahmud nâm kimesneler meclis-i şer'î hatîr-i lâzîmü't-tevkîrde sâbîkan Karaman vâlisi iken intikâl-i dârü'l-bekâ eden **Veziir Çelik Mehmed Paşa** merhûmun eytâmından Muhibbâne Hanım nâm sagîrin vasîleri kebîr oğlu Es-seyyid Ahmed Bey hazretleri muvâcehesinde her biri ikrâr-ı tâmm ve takrîr-i kelâm edüb "mukaddemâ karyemiz ahâlisine za'f târî olub zer' ü harsa iktidârımız olmadıgından nâşî vezîr-i müşârün ileyh ile şîrk-i muzâra'a için bin iki yüz doksan gurus ile doksan gurus kıymetli kırk kıyel hinta ve yirmi kıyel şa'îr ahz edüb akd-ı şîrket-i muzâra'a etmişdik, el-hâletü hâzihi vezîr-i müşârün ileyh fevt olub metrûkâtın cânib-i mîrî için ahz ü kabz olunmağla meblağ-ı mezkûr ile hinta ve şa'îri bizlerden taleb ederler, edâya kudretimiz olmadıgından bin üç yüz seksen gurus müşârün ileyhin evlâdından Muhibbâne Hanım nâm sagîrin mâlinden olmak üzere vasî-i mûmâ ileyh yedinden ahz ü kabz ve umûrumuza sarfla istihlâk eyledik, zimmetimizde vâcibü'l-edâ deynimizdir, lâkin meblağ-ı mezbûr mâl-i yetîm olmağla sagîre-i mezbûrenin umûruna sarf için senede yüz elli kıyel-i Konevî hinta ve yüz kıyel şa'îr verilmek üzere mukâvele olunub müte'ahhid olduğumuz tescîl ve cânib-i şer'den yedlerine hüccet verilsün".

Buradaki ifadelerden de anlaşılıyor ki taraflardan birisi olan vezir; toprağın işlenmesi, tarım aleti, hayvan ve tohumun tedarikini üstlenmekte ve bunların karşılığında köylüler, tasarruflarındaki toprakları işleyerek ürün aldıktan sonra belirli miktardaki kısmını bu maddî desteği sağlayana vermeyi yüklenmektedirler. Görüldüğü gibi buradaki muzâra'a, toprağı işleme hakkının çiftçiye terki şeklinde değildir. Köylüler, toprağı kendileri işlemekte ve kaldırdıkları ürünün bir bölümünü vermektedirler. Ürünün ne kadarının verileceği genellikle muzâra'a akdi sırasında belirlenmektedir. Yukarıdaki örneklerden birincisinde 100 kıyel hinta, 80 kıyel de şa'îr verilmesi öngörülmüştür. İkinci

örnekte tohum miktarının 2 katı verilmesi taahhüd edilmektedir. Bunun ne anlama geldiği eğer iyi anlaşılırsa, muzâra‘anın yorumu da daha iyi yapılabilir. İkinci örnek bize, “munâsafa” yoluyla yapılmış bir “muzâra‘a akdi” olduğunu hatırlatıyor. Üreticiler, ürettiklerinin tümünü para veren tarafa devretmeyeceklerine göre, anlaşılıyor ki sözü edilen köyde 1’e 4 bir ürün alımı söz konusudur ve bu, muzâra‘a akdini yapan taraflarca paylaşılmaktadır. Bu 1’e 4 ürün oranı, kuru ziraat alanları için uygun olmalıdır. Nitekim Mehmet Öz ve Yunus Koç’un bu açıdan yaptıkları incelemeler, Orta Anadolu’da 1’e 3 ile 1’e 4’ün ortaçağ tarım işletmeciliğinde optimal bir verim olduğunu göstermiştir.¹¹ Demek ki muzâra‘adan beklenen, işlenen toprakta en üst verim düzeyine ulaştırılmasıdır.

Burada verdiğimiz örneklerde iki husus önemlidir. Birincisi nakit para kovan örf mensubunun bu para ile neyi hedeflediğidir. Verilen paranın bir bölümü “çift akçesi” veya “çift tedariki” diye belirlendiğine göre, bu açıdan sıkıntı çektiği anlaşılan ve belki de bu yüzden toprağını en iyi biçimde işleyemeyen köylüye destek vermektir. Nitekim bu miktar, birinci örnekte olduğu ve elimizdeki örneklerce de desteklendiği gibi tohum ücretinden çok daha fazla bir miktardır. Burada tarımsal ürünü fazlaştırmak için çiftlik örneğinden değişik bir girişim sözkonusudur. Ekilebilir toprakların miktarını çoğaltmak veya intensif bir tarım için birleştirme eğiliminden ziyade, verimliliği arttırmak öngörülmüştür. Nitekim bu tür muzâra‘a akdi yapılan köylerin Klasik dönemdeki üretim hacmini anlayabilmek için o dönemin kayıtlarına baktığımızda bu yargımızı destekleyen verileri bulmamız mümkün olabilmıştır.

Muzâra‘a akdi yapan köylerin içinde 17. yüzyılda Beyşehir sancağına bağlı Homa adlı köy, 16. yüzyılda Ulu Homa ve Kiçi Homa diye 2 ayrı köy olarak tahrir defterlerine kaydedilmiştir. Bunlardan Ulu Homa, 12 çift, 80 nîm çift, 48 bennâk ve 43 cabanın kaydedildiği bir üretici potansiyeline sahiptir. Burada toprak dağılımı oldukça küçük parçalar halinde olmalıdır. Çünkü 1 çift ve üzeri toprak tasarruf eden aile sayısı 12 iken, bunun yarısını işleyen 80 ve nîm çiftin altında toprağa sahip olan 48 aile vardır. 43 aile de topraksız görünmektedir. Bu tarım işletmesi düzeyindeki Homa köyünden “öşr-i gallât”, 2000 kıyel olarak kaydedilmiştir.¹² Mudd cinsinden söylersek 1 müdd, 20 kıyel olduğuna göre, Homa köyünden 100 müdd öşr alınacaktır. Bu hesaplamayı şöyle

¹¹ Mehmet Öz, “XVI. Yüzyılda Anadolu’da Tarımda Verimlilik Problemi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999, Ankara), Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK 2002, s.1643-1651; Yunus Koç, “Zirai Tarih Araştırmalarında Ölçü-Tartı Birimleri Sorunu: Bursa Müddü Örneği”, *Kuruluşunun 700. Yılında Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Uluslar arası Kongresi (7-9 Nisan 1999, Konya)*, Konya 2000, s. 541-546.

¹² M. Akif Erdoğan, *Beyşehir Sancağının 1584 Tarihli Nüfus Sayımı (Beyşehir, Seydişehir, Bozkır)*, İzmir 2004.

devam ettirebiliriz: 1 Konya müddünün 118 kg. olduğu düşünülürse, kg. cinsinden 11.800 kg., yani yaklaşık 12 tondur. Bunun topraksızlar dışındaki ailelerden alındığı kabul edildiğinde, aile başına 14 kıyel düşer. Öşrün 1/5 ile 1/10 arasında alındığı düşünülürse, bir ailenin 70-140 kıyel üretimi var demektir. Bu hesaplamalar itibari olsa da bize yaklaşık bir fikir vermektedir. Çünkü Kiçi Homa, Avşar, Çavuş, Tol karyeleri için de yaklaşık sonuçlar çıkmaktadır. Demek ki tımar sistemi içinde küçük aile işletmeciliği şeklinde örgütlenmiş tarım üretimi, vergiler ve bir yıl sonraki ekimin tohum miktarı düşünülürse, bir aileyi ancak geçindirebilecek boyuttadır. Çünkü Ortaçağlarda kişi başına hububat tüketiminin 250-300 kg. arasında olduğu sanılmaktadır.¹³ Demek ki üretim, tüketimle başabaş gelmektedir. Aynı üretim alanlarında muzâra'a akdinde bulunan köylülerin taahhüd ettiği miktarlar, o tarihteki üretimin 16. yüzyıl düzeyinden en az iki katına çıktığını göstermektedir. Çünkü elde edilen ürünün “munâsafa” veya “sülûsân” olarak paylaşıldığı anlaşılmaktadır ve bu oranlar bize, köylülerin örf mensubunun payını verdikten sonra kendilerinin vergi ve diğer masrafları da karşılamak suretiyle geçinebildiklerini göstermektedir. Bu durumda örf mensubunun payı olarak onun bulunduğu kente aktarılan tarım ürünü, şimdi daha büyük miktardaki pazar payı demektir. Onun için de 18. yüzyılda önce kaçak başlayan, sonra devletin tanınmasıyla meşrulaştırılan hububat ticareti, 16. yüzyıldaki sancak ve kaza sınırları içinde ancak “akreb bazâr”da satılabilen bir metâ olma yerine, uzak mesafeli ticaretin konusu olmuştur.¹⁴

Tarım üretimi alanında bir başka ortaklık biçimi, “murâba'a”dır. Bu ortaklık biçimi, “muzâra'a”nın bütün şartlarını taşımakla birlikte, sadece bir üretim dönemi için geçerliği olan ve çoğunlukla borçlanmadan dolayı, tasarrufunda bulundurduğu toprağı alacaklısına devrtmek zorunda kalan çiftçilerin, yine aynı toprağı, bu kez “ortak” olarak işlemeleri şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Bu ortaklıklara ilişkin birçok örnek vardır. Kasım 1662 (Rebî'ül-âhir 1073) tarihli bir belgede,¹⁵ Harput'a bağlı İşvan köyü yerleşiklerinden Yagob adlı zimmi, Mustafa adlı kişi karşısında adıgeçen köyde 12 aded sulu ve susuz tarlalarının “hakk-ı tasarrufu”nu “sâhib-i arz ma'rifeti” ile 80 guruşa adıgeçene “tefvîz” ettiğini ve buraların onun “mülk-i müşterâsı” olduğunu söylemektedir. Bundan sonra Yagob, “*murâba'a oldum, tohum ve tarla mezbûrdan (Musta-*

¹³ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 53-55; M. Öz, a.g.m.

¹⁴ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Bursa*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 107-112.

¹⁵ Harput Şer'iyye Sicili, MFA 7218, s. 30, belge 1.

fa'dan); emek ve bakar benden, her ne zirâ'at olunursa vakt-i harmanda öşür çıkdıktan sonra münâsafa üzere taksîm" edeceklerini ifade ederek sözlerine devam etmiştir. Eğer murâba'a bozulursa 80 guruşu Mustafa'ya iade etmesi karşılığında tarlaların tasarruf hakkı yine kendisine döneceğini dile getirmiştir. Mustafa, bu sözleri aynen kabul etmiştir. Bu ilginç örneğin bize anlattığı şudur: Aslında Yagob, Mustafa'dan 80 guruş almış, bunun karşılığında tarlalarını ona devretmiştir. Aynı anda tarlanın sahibi olarak Mustafa ile bir üretim ortaklığı kurmuştur. Bu ortaklık, fıkhîta "murâba'a" denilen ortaklıktır ve bir üretim dönemi içinde gerçekleştirilir. Taraflardan biri tarlayı ve gerekirse tohumu; diğeri ise emeğini ve hayvanı ile bu ortaklığa katılır. Harman sonunda taraflar aralarındaki anlaşma uyarınca ürünü yarı yarıya bölüşeceklerdir.

Yine aynı tarihli bir başka belgede benzeri bir işlemi görüyoruz¹⁶. Harput'un Karahayum köyü sakinlerinden Ahmed, Mahmud Ağa karşısında adigeçene 40 riyal guruş borcu bulunduğunu, bu borcun 10 guruşuna karşılık olarak adigeçen köydeki sulu tarlasının "hakk-ı tasarrufu"nu "sâhib-i arz" izniyle Mahmud Ağa'ya "tefvîz" ettiğini ve "teslîm-i mebî" eylediğini ve geriye kalan 30 guruşluk borcu karşılığında da Mahmud Ağa ile "murâba'a" olduğunu, "her ne zirâ'at edersen vakt-i harmanda sâhib-i arzın öşrü çıkdıktan sonra münâsafa üzere taksîm" edileceğini açıklamıştır. Eğer murâba'adan çıkarsa 30 guruşun ödenmesi gereken bir borç olarak kalacağını kabul etmiştir. Mahmud Ağa da bu sözleri onaylamıştır. Görüldüğü gibi burada iki işlem bir arada görülmektedir. 40 guruşluk borcun 10 guruşuna karşılık kendi tasarrufundaki tarlasını Mahmud Ağa'ya satmış, ayrıca 30 guruş karşılığında da onunla bir üretim ortaklığına girmiştir. Burada tarla ve üretim için gerekli masraf olarak 30 guruş Mahmud Ağa tarafından konmuş, emeği de Ahmed üstlenmiş olmaktadır. Bu ortaklık sonucunda ürün yarı yarıya paylaşılacaktır.

Bu borç ilişkilerinin tarım üretimine nasıl yansıtıldığını gösteren bir diğer örnek, yine Ocak ortaları 1663 (Cemâziye'l-âhir başları 1073) senesine aittir.¹⁷ Harput'un Munzır Bey mezraası sakinlerinden Serkiz ve kardeşleri, mahkemede Mustafa Bey adlı kişi karşısında, adigeçene 93 riyal guruş borçları bulunduğunu ve bunun için birbirlerine "mâlen kefil" olduklarını, ayrıca 2 manda, 7 öküz, 2 inek alarak kendisine "murâba'a" olduklarını açıklamışlardır. Murâba'nın şartları şöyledir: Ziraati yapılan arpa ve buğdayın harman zamanında öşrü çıktıktan sonra 2 hissesi Munzır Bey'in, 1 hissesi kendilerinin olacaktır. Bundan başka bir ürün alınırsa, aralarında yarı yarıya paylaşılacaktır.

¹⁶ Harput Şer. Sicili MFA 7218, s. 30, belge: 2.

¹⁷ Harput Şer. Sicili MFA 7218, s. 38, belge: 2.

Murâba'dan çıkmaları halinde 93 guruş ve diğer hayvanlar, iade edilecektir. Munzır Bey de bu sözleri onaylamış ve böylece muraba'a sözleşmesi sicile kaydedilmiştir.

Her iki belgede de görüldüğü gibi murâba'a ortaklığının taraflarından biri "bey" unvanı taşımakta ve köylülere borç vermektedir. Aslında bu bize, "askerî" sınıf mensuplarının harman sonuna kadar köylüyü borçlandırarak tarım üretimine bu yolla katıldıklarını ve nakitlerini toprak ürünlerine yatırdıklarını göstermektedir.

Bu tür bir ortaklığın bir başka şekli yine Harput'a ait bir kayıta açıklanmıştır. Aralık sonları 1662 (Cemâziye'l-evvel ortaları 1073)¹⁸ Harputlu Mustafa Bey, Mumcu Ahmed Ağa karşısında Hubusi köyünde Bağdesar ve Arslan nam zimmilerden daha önce satın aldığı ev, bahçe ile kendi kullanımında olan sulu ve susuz topraklarının ve tarlalarının "hakk-ı tasarrufu"nu "sâhib-i arz" izniyle Ahmed Ağa'ya, 80 akçesi 1 guruş olmak üzere, 400 hurda guruşa "bey'-i bât-ı sahîh ile bey' ve tefvîz" eylediğini söylemektedir. Ayrıca, murâba'aya verilmiş "altmış sekiz kiyel buğday ve kırk kiyel arpa tohumuna dahi tohum-bahâ" olarak 100 guruş aldığını ve belirtilen buğday ve arpayı kendisine teslim ettiğini beyan etmiştir.

Bütün bunlar bize, 17. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıl boyunca devam eden bir süreci açıklamaktadır. Bu sürecin temel özellikleri şöyle sıralanabilir. Mîrî toprakların kullanım hakkı, Osmanlı kanununa göre "tapu resmi" ve "öşr"ü verilmek koşuluyla köylüye aittir. Ancak bu hak, bir "mülkiyet" biçimine dönüşmüş, süreklilik gösteren, alınıp satılabilen, miras bırakılabilen bir haktır. Sebepsiz yere üçüncü şahısların müdahale edemeyeceği, bozamayacağı bir haktır. Özellikle 17 ve 18. yüzyıllarda tarımın ticarileşme eğilimleri gösterdiği bir dönemde, özellikle askerî sınıf mensupları bir yandan tarım yapılabilir topraklar içinde köylülerin elinde bulunan tarlaları satın alma yoluyla mülkiyetlerine geçirirlerken; diğer yandan kendilerinin işleyemeyecekleri bu toprakları "muzâra'a" ve "murâba'a" ortaklıklarıyla köylülere işletmek yoluyla tarım üretimini boyutlandıran bir rol oynamışlardır.

Bütün bu anlattıklarımızdan sonra sonuç olarak şunlar söylenebilir:

a- 17 ve 18. yüzyıllarda değişen koşullar yönetsel, sosyal, ekonomik, kısacası bütün beşerî ilişkileri derinden etkilemiştir. Ancak bu etkiyle ortaya çıkan uygulamaları iyi değerlendirmek gerekir. Yeni uygulamaların hedefi, Osmanlı klasik sistemlerinin fonksiyonlarını olabildiğince devam ettirmektir.

¹⁸ Harput Şer. Sicili MFA 7218, s. 50, belge:2.

Bunun için de o sistemlerin içinde var olan, fakat daha sınırlı uygulanan kimi usuller yaygınlaştırılmıştır. Bunların başında iltizâm sistemi gelir. İltizâm usulü, üretim ilişkilerini değiştiren bir uygulama değildir. Reayadan alınacak vergilerin toplanış biçimini ve tevcih yönünü belirlemede kullanılmıştır. Vergilerin büyük bir kısmının doğrudan hazineye aktarılması ve re'âyâdan mak-tû'an toplanması böyle sağlanmıştır. Oysa 18. yüzyılın yeni koşulları, başta üretim ilişkilerini ve usullerini değiştirmeye zorluyordu. Fakat Osmanlı toprak tasarrufu sistemi ve toprağın tasarrufu kendisine bırakılmış köylülerin devletçe çok sıkı koruma ve denetim altına alınmış olması, toprak mülkiyetinin kolayca miriden özele dönüşmesini engelleyen bir husustu. Bu bakımdan başta Halil İnalçık ve Gilles Weinstein olmak üzere Osmanlı tarihçileri, yoğun tarıma olanak sağlayacak çiftlik olgusunu kabul etmekle birlikte çift-hâne sisteminin kolay çözümediği konusunda birleşirler.

b- Aile işletmeciliği boyutundaki bir tarım üretimine olanak sağlayan çift-hâne sisteminin kolay çözümemesi, tarımın ticarileşmesini, yani artı ürünün akreb bazârdan uzak bazâra doğru yer değiştirmesini önleyen bir husustu. Oysa Batı kaynaklı talep, böyle bir eğilimi zorluyordu. 18. yüzyılda özellikle hububat alanında dikkate değer bir artış gösteren kaçak ticaret, bunun en önemli kanıtıdır.

c- Böyle bir durumda bu büyük boyutlu ticaretin taleplerinin karşılanması, ancak mevcut mülkiyet ve tasarruf ilişkileri içinde üretimi fazlalaştıracak yolların bulunmasıyla mümkün olabilirdi. Nitekim Batı dünyasında bunun tersi olmuş, tarım iş gücünde ticareti yaygınlaştıran manifaktür aşamada önemli bir yer değiştirme vuku bulunca, azalan tarım üretimini çoğaltmak için nasil ikili, üçlü üretim denemeleri gündeme gelmişse, Osmanlı ülkesinde de tarım üretimini sancak sınırlarının dışındaki talepleri karşılamak üzere arttırmanın ilk yolu, kazanç sağlayan bir yol olarak görülen hububat ticareti etkili olmuştur. Bu dönemin yeni tip yöneticileri, bir yandan iltizâm sisteminin çeşitli manevraları içinde yer alırlarken, bir yandan da üretici köylülerle tarım ortaklıklarına girişmişlerdir. İşte "muzâra'a" ve "murâba'a" kayıtları, bu aşamanın boyutları hakkında bize aydınlatıcı bilgiler sunmaktadırlar. Bu açıdan yapılacak daha ayrıntılı araştırmalar, 18. yüzyıl tarımsal üretiminin boyutları hakkında kesin kanaat edinmemizi sağlayabilecektir.

Özet: Bu makalede, 18. yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda tarım üretiminin yeni boyutları irdelenmektedir. Tımar sisteminin hukukî çerçevesi içinde, geçinecek düzeyde ürün elde eden köylülerin, 18. yüzyılın koşulları içinde üretimlerini artıracak yeni imkanlar arayışları, dış talebin hareketlendirdiği yoğun tarım üretimi dışında, yeni bir eğilimdir. Bu eğilim üzerinde yeterince çalışma yapılmamıştır. Değişen koşulların, gereksinimi karşılamak üzere “muzâra'a” ve “murâba'a” denen ortaklıklar yoluyla, imkanlarını genişleten çiftçilerin fazla ürünlerini, kendilerine para desteği sağlayan ortaklarıyla paylaşmaları, hem kendilerine hem de ortaklarına yarar sağlamıştır. Çalışma, Osmanlı belgelerinden hareketle tarım üretiminin bu boyutu üzerine bilgiler sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Anadolu, tarım, köy ekonomisi, *muzâra'a*, *murâba'a*.

Abstract: The study examines certain new dimensions of agricultural production in 18th century-Ottoman Anatolia. During this period, there emerged a tendency for the peasants who had been traditionally engaged in subsistence agriculture within the tımar system to search for possibilities to increase the production; this was not only an attempt to start intensive cultivation mainly for the demand coming from outside markets. As an example of such a tendency, the present study examines, on the basis of Ottoman documentation, the practices known as “muzâra'a” and “murâba'a” through which peasants went into a kind of partnership with individuals who provided financial support for cultivation, partnership that produced a relationship of sharecropping.

Keywords: Ottoman, Anatolia, agriculture, peasant economy, *muzâra'a*, *murâba'a*.